

Велич і трагедія гетьмана Івана Мазепи

методично-бібліографічні матеріали
до 380-річчя від дня народження
та 310-ї річниці з дня пам'яті

Департамент культури і туризму Полтавської
обласної державної адміністрації

Обласна бібліотека для юнацтва імені Олесея
Гончара

Серія "Титани, які зміцнюють націю"

Велич і трагедія гетьмана Івана Мазепи

методично-бібліографічні матеріали
до 380-річчя від дня народження
та 310-ї річниці з дня пам'яті

УДК 016:94(472)"16/17"Мазепа

В27

Автор-укладач: *Варвара Васи́лівна Потуремець*

Велич і трагедія гетьмана Івана Мазепи: методично-бібліографічні матеріали до 380-ї річниці від дня народження та 310-ї річниці з дня пам'яті / автор-укладач В. В. Потуремець; Полтавська обласна бібліотека для юнацтва ім. Олесья Гончара. – Полтава, 2019. – 12 с.

Ювілейне видання присвячене життю і діяльності гетьмана Івана Мазепи, політика, полководця, дипломата, борця за незалежність України. Він посів найпомітніше місце після Б. Хмельницького в козацькій історії України.

Адресується бібліотечним працівникам, які працюють з молоддю та вчителям-історикам.

Це справді героїчна й одна з найзначніших постатей серед усього українського гетьманства. І не на осуд і ганьбу, а на глибоку шану нащадків заслуговує він.

М. Слабошпицький.

Бо українцю воля – над усе!
То не москаль, що за царя сконає.
Бо козаку лише один хосен
Свобідні люди у свободнім краї.
Г. Запороженко

Іван Степанович Мазепа – гетьман України у 1687–1709 роках, видатний державно-політичний і культурний діяч кінця XVII – початку XVIII століття.

Він народився 20 березня 1639 року у селі Мазепинці (нині Білоцерківський район Київської області). Належав до родини відомої правобережної української шляхти. Його батько був у 1654 році білоцерківським отаманом, високоосвіченим "знатним козаком" – дипломатом (брав участь у Переяславських переговорах, виконував функції посла І. Виговського у 1658, 1659 роках на сеймі у Варшаві). Рівень знань, набожність матері майбутнього гетьмана дозволили їй стати після смерті чоловіка ігуменею впливового Вознесенського Печерського монастиря (згадується на цій посаді з 1686 по 1707 р.) і ревнивою захисницею православ'я. Батьки подбали про здобуття сином належної освіти.

Початкову освіту він отримав у школі Київського братства, згодом закінчив Києво-Могилянський колегіум та Єзуїтську колегію у Варшаві. Протягом трьох років навчався у Німеччині, Італії, Франції та Голландії, де здобув блискучу європейську освіту, досвід європейського політичного та культурного життя. Знав кілька іноземних мов.

У Літописі Самійла Величка (сучасника Мазепи і випускника Києво-Могилянської Академії) згадується той факт, що І. Мазепа закінчив навчання в цій же Академії класом риторики. Звідси – прекрасне знання мов, що вражало сучасників. Іван Мазепа крім української, польської, російської, вільно володів латиною, говорив італійською, німецькою і татарською мовами.

Формування національно-політичних переконань І. Мазепи відбувалося під час служби при гетьманах Петрові Дорошенкові та Іванові Самойловичу, які мали програми відродження самостійної й соборної української держави. Мазепа був першим українським гетьманом, який незмінно тримав гетьманську булаву протягом майже 22 років. Цей період характеризувався економічним розвитком України-Гетьманщини, стабілізацією соціальної ситуації, піднесенням церковно-релігійного життя та культури.

Завдяки дипломатичному хисту Мазепа зумів налагодити стосунки як з царівною Софією та фактичним керівником московського уряду князем Василем

Голіциним, так і з їх наступником – царем Петром I, що врятувало Україну від можливих руйнацій після державного перевороту у Московській державі 1689 року.

Незважаючи на заборону міжнародних дипломатичних зносин, зафіксовану у "Коломацьких статтях" – угоді між Україною та Московською державою, підписаною під час обрання Мазепи гетьманом, він мав численні зв'язки з монархічними дворами Європи, зокрема, Веттінів у Польщі, Гіреїв в Криму та ін. З метою оборони південних кордонів побудував фортеці на півдні України, зокрема, Новобогородицьку та Ново-Сергіївську на річці Самарі.

Прагнучи знайти опору серед козацької старшини Лівобережної України, Мазепа дбав про забезпечення її представників маєтностями, про що свідчать гетьманські універсали Василю Борковському, Прокопу Левенцю, Михайлу Миклашевському, Івану Скоропадському та ін. У той же час І. Мазепа захищав інтереси простих козаків та посполитих, що було зафіксовано універсалами від 1691, 1692, 1693, 1701 років та інших, що регулювали питання оподаткування та відробітку ("панщину").

Вихований на принципах меркантилізму, І. Мазепа в різні способи сприяв розвитку економіки держави, насамперед промисловому виробництву та торгівлі.

Доля судила Іванові Мазепі посісти чи не найпомітніше після Богдана Хмельницького місце в козацькій історії України, тому ще за життя йому присвячували панегірики й давали нагороди, з-поміж яких – орден святого Андрія Первозванного. Коли ж, піклуючись про майбутнє свого народу, гетьман уклав угоду з королем Карлом XII і відкрито перейшов на бік шведів, про нього почали складати вірші-прокляття. Згодом це ім'я згадували лише побіжно із незмінним тавром "зрадника". А в першу неділю Великого посту в храмах виголошували анафему Мазепі, не скасовану Московською церквою навіть тепер.

На початку XVIII століття, в умовах Північної війни (1700–1721), гетьман Іван Мазепа в союзі з польським королем Станіславом Лещинським та шведським королем Карлом XII здійснив спробу реалізувати свій військово-політичний проект, метою якого був вихід з-під протекторату Московської держави і утворення на українських землях незалежної держави.

Усвідомлюючи значення освіти для розбудови держави, Мазепа постійно опікувався навчальними закладами. Зокрема, його коштом будувалися корпуси Києво-Могилянської академії та Чернігівського колегіуму, які пізніше також були збагачені сучасними на той час бібліотеками й рідкісними рукописами. Для розвитку культури того часу велике значення мали заходи гетьмана щодо видання творів української літератури, зокрема творів Афанасія Заруднього, Дмитра Туптала, Григорія Двоєслова та багатьох інших. Опосередковано діяльність Мазепи відбилася і на розвитку архітектури та образотворчого мистецтва, що дало підставу вченим-мистецтвознавцям говорити про виникнення в Україні наприкінці XVII – на початку XVIII століття унікального стилю – "мазепинського бароко". Крім того, цілеспрямована політика гетьмана призвела до загального відродження, яке позначилося не лише на розвитку усіх галузей мистецтва, але й в сфері філософії, теології, суспільних та природничих наук. Коштом Івана Мазепи було збудовано, реставровано та оздоблено велику кількість церковних споруд. Найвідомішими з них

були будівлі в таких монастирях, як Києво-Печерська Лавра, Пустинно-Миколаєвський, Братський Богоявленський, Кирилівський, Золотоверхо-Михайлівський, Чернігівський Троїцько-Іллінський, Лубенський Мгарський, Густинський, Батуринський Крупницький, Глухівський, Петропавлівський, Домницький, Макошинський, Бахмацький, Каменський, Любецький, кафедральні собори у Києві – Святої Софії, Переяславі та Чернігові, церкви в Батурині, в Дігтярівці та інші.

Крім будівництва нових, або перебудови старовинних храмів княжої доби, гетьман робив церквам коштовні подарунки. Серед них ікони, хрести, чаші, митри, ризи, дзвони, срібні домовини для святих мощей, богослужбові книги, виготовлені з коштовних матеріалів, оправлені та оздоблені золотом, сріблом, коштовним камінням, парчею, оксамитом та шовком.

Гетьман також опікувався станом православної церкви за межами України. Серед подарунків, зроблених Мазепою іноземним православним патріархатам, найбільш відомим є срібна плащаниця, що зберігається у вівтарі грецького православного собору Воскресіння при Гробі Господньому в Єрусалимі і використовується лише в особливо урочистих випадках. Гетьман виділяв певні кошти на милостині та допомогу православним християнам за кордоном. В цілому, за підрахунками козацької старшини, зробленими одразу після смерті Івана Мазепи, за 20 років свого гетьманування на меценатські цілі він витратив щонайменше 1.110.900 дукатів, 9.243.000 злотих та 186.000 імперіалів.

Гетьман І. Мазепа є найбільш відомим в Європі та Америці представником України. Йому присвячено 186 гравюр, 42 картини, 22 музичних та 17 літературних творів та шість скульптур.

Помер у ніч з 21 на 22 вересня 1709 року у селі Варниця поблизу міста Бендери. Похований у монастирі Святого Георгія (Юрія) місті Галац (Румунія).

Природжений політик, обдарований полководець і дипломат. Людина відважна, честолюбна й цілеспрямована – він був уособленням епохи українського духовного відродження й розквіту козацтва. Як будь-яка видатна особистість, він збуджував заздрість і ненависть ворогів. Переживши безліч зрад і доносів, він практично нікому не відкривав свою душу. І лише з небагатьох творів Мазепи, що дійшли до нас, можна вгадати таємного романтика, в серці якого кипіли ретельно приховані пристрасті та мрії.

Гетьман Іван Мазепа належить до тих постатей в українській історії, котрі своєю діяльністю і вчинками найвиразніше виявляли найвищу мету українського народу – прагнення до волі й державності. Ще за життя він викликав підвищену увагу до себе з боку політиків, митців, увагу, що не зникла й по його смерті. Переломним моментом у трактуванні постаті І. Мазепи стала Полтавська битва: знак плюс був замінений знаком мінус.

Односторонній погляд в оцінці цієї непересічної історичної постаті був створений Росією і ґрунтувався, переважно, на офіційних царських документах, упереджених спогадах та замовних історичних дослідженнях. Таким поверховим тенденційним шляхом пішла, за окремими винятками, російська, а потім і радянська, історіографія та література. У 2019 році будуть відзначатися одразу кілька

Мазепинських річниць, тобто 380 років від дня його народження і 310 років з дня пам'яті.

Щоб привернути увагу юнацької аудиторії до особистості Івана Мазепи в книгозбірнях слід провести цілий ряд заходів. В першу чергу доречним буде проведення *вечора історичного портрета "Від Богдана до Івана не було гетьмана"*.

Метою заходу буде більш широке ознайомлення старшокласників з неординарною особистістю гетьмана Івана Мазепи. Примірний план його проведення:

1. Епоха Івана Мазепи. (*Виступ учителя історії*)
2. Іван Мазепа – будівничий козацької держави. (*Бесіда бібліотекаря*)
3. Підтримка І. Мазепою освіти та культури в Україні. (*Повідомлення старшокласників*)
4. Батурин – столиця гетьмана Івана Мазепи. (*Документальний фільм*).

Доцільним серед цієї групи користувачів буде також проведення історичного ерудит-шоу "**Що вам відомо про гетьмана Івана Мазепу?**". Учасникам гри слід з трьох запропонованих варіантів вибрати один – вірний.

1. Назвіть автора цих рядків:

*"Сліпий, обдурений, забитий
невже не встать тобі від ран?
Москві та Речі Посполитій
Тебе шпурнув колись Богдан.
А потім хтів тобі Мазепа
від серця щирого добра...
Його ти зрадила і степом
пішла рабинєю Петра"*

(М. Бажан, М. Вінграновський, **В. Сосюра**)

2. Назвіть відомий Літопис XVIII ст., в якому описані події в Україні епохи Івана Мазепи?

(Київський, **Самійла Величка**, Густинський)

3. Яку назву дістав період історії України, що відзначався розпадом української державності, загальним занепадом та кровопролитними війнами? (Смути, Відродження, **Руїни**).

4. З наказу якого російського генерала був спалений Батурин, його околиці і повністю винищено їх населення?

(**О. Меншикова**, О. Суворова, Г. Потьомкіна)

5. Яке місто було столицею козацької республіки при Іванові Мазепі?
(Суботів, Глухів, Батурин)

6. Назвіть сучасного українського автора цих рядків:

*Бо українцю воля – над усе!
То не москаль, що за царя сконає.
Бо козаку лише один хосен –
Свобідні люди у свободнім краї*

(Кузьма Скрябін, Галина Запорожченко, Сергій Жадан)

До всіх заходів, які будуть проводитись в бібліотеках до ювілейних дат, доцільно організовувати наочні форми популяризації літератури. Однією з них буде виставка-персоналія "**Сторінками життєпису гетьмана Івана Мазепи**".

Цитата: *"Коли б такого сина мала
Ти, Україно ще хоч раз –
То сто разів не помирала б
В обіймах царського вандала,
Не полотніла б від образ"*

Вадим Крищенко

I розділ: Гетьманщина при І. Мазепі.

II розділ: Гетьман Мазепа як політик.

III розділ: Іван Мазепа – будівничий.

IV розділ: Образ Івана Мазепи в художній літературі та живописі.

Постать Івана Мазепи одна з найзагадковіших в українській історії. Дискусія, полеміка щодо оцінки його дій, вчинків і досі триває у науковій, популярній літературі. Причиною тому – великий масштаб цієї особистості, яку важко збагнути, вмістити у певні рамки зрозумілості, осягнення. Гетьмана любили і ненавиділи, поважали і побоювались, цінували і остерігались, прославляли і обстрілювали як в часи його кермування, так і пізніше, у наступні десятиліття та століття.

Виробленню у старшокласників вміння давати власну оцінку щодо місця гетьмана Івана Мазепи в історії України, діяльності історичних осіб, аргументовано вести дискусію сприятиме залучення їх до дискусії "**Гетьман Іван Мазепа – зрадник чи національний герой ?**". На обговорення можна винести такі питання:

1. Чи зрадив гетьман Іван Мазепа інтереси українського народу?
2. Як Ви вважаєте, чи був Іван Мазепа захисником української ідеї?
3. "През незгоду всі пропали,
Самі себе звоювали"

Що хотів сказати цими рядками зі свого твору "Дума" Іван Мазепа?

4. Як Ви вважаєте, чому до цього часу в православних церквах московського патріархату не відмінена анафема Івану Мазепі?

5. Який, на Вашу думку, слід залишив гетьман Іван Мазепа в історії України?

На жаль, мало хто з читачів знає, що гетьман Мазепа був непересічним поетом. До нашого часу дійшли **чотири його вірші й дванадцять листів**, адресованих Мотрі Кочубеївні, що була закохана в нього. Ці писання виявляють великий хист саме поета, а не віршаря, яких тоді було багато. Один із найкращих віршів Івана Мазепи – **"Дума"** був вперше надрукований Д. Н. Бантиш-Каменським у додатках до його книги "История малой России". "Дума" ("Всі покою щиро прагнуть") має виразне історичне підґрунтя. Осуджуючи своїх сучасників, коли міжусобна боротьба за гетьманський уряд немилосердно четвертувала Україну, доводячи її майже до загину, автор закликає "вкупі лихо одбувати". До творчості гетьмана Мазепи треба зарахувати його **листи до Мотрі Кочубеївни**, вперше надруковані в книзі "История Малороссии" Миколи Маркевича. Що гетьман Мазепа не був байдужий до щирих почувань Мотрі, свідчать звертання та окремі фрази в листах: "Моє серденько, мій квіте рожаной", "моє сердечне кохання", "моя сердечна коханая". У деяких листах, особливо у третьому, проривається справжня поезія в дусі фольклорних пісень: "коли мене любиш, не забувай же, коли не любиш, не споминай же. Спомни свої слова же, любить обіцяла, на щось мені й рученьку біленькую дала."

Незважаючи на те, що літературна творчість гетьмана Мазепи кількісно незначна, її значення для українського письменства дуже велике.

Поезія **"Дума"** стала документальною ілюстрацією тогочасного стану України, підсумком політичної філософії І. Мазепи, державного діяча, який планував зробити свою країну незалежним князівством.

Віддавна стала народною **"Пісня про чайку"**, написана Іваном Мазепою в кінці XVII ст. Центром твору є образ чайки, що в уявленні потомків уособлює страдницьку і гноблену Україну. Ця пісня була змінена та пристосована до нових обставин мандрівними кобзарями.

Для популяризації літературної спадщини гетьмана доцільним буде серед молоді провести **поетичний нон-стоп** (вірші на одну тему, одного автора або авторські) **"Поетичний спадок Івана Мазепи"** за планом:

1. Поезія "Дума" – заклик Івана Мазепи до національної єдності.
2. Любовні листи І. Мазепи до Мотрі Кочубеївни.
3. "Пісня про чайку" – уособлення страдницької долі України.

До цього заходу слід залучити старшокласників, які б читали твори гетьмана та прослухати запис "Пісні про чайку".

Образ Івана Мазепи був відтворений в творах образотворчого мистецтва та музиці. Серед найбільш відомих творів – гравюри І. Мигури, І. Щирського, Д. Галяховського, Л. Тарасевича, М. Бернінгротга; портрети невідомих художників XVII – початку XVIII ст., що зберігаються в музеях України; полотна історико-легендарного змісту відомих художників Деверія, Коссака, Булянже, Верне, Жеріко, Делакура, Харпентера, Геримського; музичні інструментальні та оперні твори П. Сокальського, К. Педротті, Ш. Пурні, Дж. В. Гінтона, П. Чайковського, Ф. Ліста, Ж. Матіаса, О. Титова, С. Рахманінова.

Портрет видатного гетьмана зображено на українській банкноті номіналом 10 гривень.

Івану Мазепі встановлені пам'ятники як в Україні, так і в різних країнах світу. Перші його монументи було встановлено за межами України, в Австрії та США. Першим пам'ятником Івану Мазепі, де він зображений на повний зріст, є його пам'ятник у Полтаві, відкритий 7 травня 2016 року. Другим пам'ятником Мазепі на повен зріст і першим на Харківщині став пам'ятник цьому гетьману у райцентрі Коломаку, відкритий улітку 2017 року.

Зарубіжні й російські письменники цікавилися особою гетьмана України Івана Мазепи, який підняв зброю на свого колишнього покровителя й царя Петра I. В поетичних і драматичних творах вони намагалися відтворити помисли цього романтичного діяча, заглянути в душу неординарного для своєї доби персонажа. Література засновувалась переважно на відомостях, що містили офіційні царські документи, на упереджених спогадах й історичних дослідженнях, де Іван Мазепа фігурував як людина морально ница, проклята православною церквою за зраду й перехід на бік шведського короля Карла XII. І все ж романтичне зображення письменниками особи гетьмана наближалось до істини, бо воно було безстороннє.

Про гетьмана Мазепу писали: Дж. Байрон, В. Гюго, К. Рилєєв, О. С. Пушкін, С. Руданський, Б. Лепкий, В. Сосюра та інші.

Особливу увагу бібліотечним працівникам слід звернути на **ліро-епічну поему "Мазепа"** сучасної миколаївської поетеси Галини Запорожченко. Зі сторінок твору Іван Мазепа постає як український патріот, політик, воїн, полководець, волелюбна і сильна людина, яка нині стала взірцем національної гідності і гордості, символом свободи і незалежності. Першою правдивою книгою в Росії про гетьмана Івана Мазепу стала науково-популярна книга доктора історичних наук, професора історичного факультету Санкт-Петербурзького університету Тетяни Таїрової-Яковлевої. Сама авторка в передмові до українського читача пише: "Біографія Івана Мазепи була написана мною в 2005 році для широко відомої серії "Жизнь замечательных людей". Вихід біографії Мазепи саме в цій серії викликав величезний резонанс. Деякі досі не можуть мені пробачити, що український гетьман, ставлення якого в Росії далеко не позитивне, став завдяки цій книзі "замечательным человеком" (чудовою людиною). При цьому забувається, що коли створювалася серія ЖЗЛ у кінці XIX ст., "замечательный" у російській мові означало "відомий". А вже відомим Іван Мазепа є, безумовно, не лише в Україні й Росії, але й далеко за її межами.

Для ознайомлення молоді з художніми та музичними творами, документальними та художніми фільмами про гетьмана Івана Мазепу в бібліотеках доцільно провести **бібліомікс** (від англ. *mix* – змішувати) на тему **"Образ гетьмана Івана Мазепи в літературних творах та музиці"**, до якого включити вищеназвані твори літератури та музики.

Незважаючи на століття пропаганди й очорнення, ім'я Івана Мазепи, як і колись пам'ятають і знають. Тож шануймо історію своєї Батьківщини та пам'ятаймо людей, які її творили.

Список літератури

Білокриницька Т. Гетьман Іван Мазепа та його роль в національно-визвольному русі України / Т. Білокриницька // Все для Вчителя. – 2014. – № 1. – С. 53-56.

Вечерський В. Гетьман Мазепа / В. Вечерський // Чумацький шлях. – 2010. – № 2. – С. 6-8.

Давосир Л. Українська держава за гетьманування Івана Мазепи / Л. Давосир // Історія України. – 2014. – лют. (№ 4). – С. 11-19.

Греченко В. Мазепа Іван (Адам) Степанович : гетьман Лівобережної України, визначний діяч української державності / В. Греченко // Державні, політичні та громадські діячі України: політичні портрети. – К., 2002. – С. 120-123. Іван Мазепа // Історія України в особах: козаччина . – К., 2013. – С. 172-182.

Іван Степанович Мазепа // Видатні українці. – Х., 2008. – С. 46-50.

Камка Т. Іван Мазепа : історично-літературний портрет / Т. Камка // Вивчаємо Українську мову та літературу. – 2013. – № 9. – С. 8-12.

Ковалевська О. Велич і трагедія гетьмана Мазепи / О. Ковалевська // Українське слово. – 2013. – 27 берез. – 2 квіт. – С.7

Коляда, І. "...ця нещасна історична постать мимоволі викликає до себе історичне спочуття..." : Іван Степанович Мазепа [1629 (1640) - 1709]. Історико-біографічний нарис (до 325-річчя обрання І. Мазепи гетьманом Лівобережної України) / І. Коляда // Історія в школі. – 2013. – № 1. – С. 14-21 ; Історія в школі. – 2013. – № 2. – С. 6-12.

Костецька М. Чорні рясини, сажа, дивні ритуали: як проклинали гетьмана Мазепу / М. Костецька // Історія плюс. – 2019. – № 2. – С. 1-2.

Костецька М. Як Мазепа гетьманом став / М. Костецька // Історія плюс. – 2017. – № 8. – С. 3.

Кущинський А. Гетьман Іван Мазепа і його державницькі ідеї / А. Кущинський // Молода Україна. – 1982. – Ч.314. – С. 12-14.

Лавренчук В. Звитязцем – через три віки : [істор., духовний і літ. портрет гетьмана І. Мазепи] / В. Лавренчук // Дивослово. – 2008. – № 6. – С. 47-51.

Мазепа Іван Степанович : [Гетьман Лівобережної України (1687-1709)] // Шаров І. 100 видатних імен України. – К., 1999. – С. 241-245.

Моця О. Зрада й донос у контексті дослідження діяльності І. Мазепи / О. Моця // Український історичний журнал. – 2012. – № 5. – С. 65-76.

Приймак Т. Вольтер про Мазепу та Україну початку XVIII ст. / Т. Приймак // Український історичний журнал. – 2018. – № 1. – С. 46-72.

Ревчук В. Образ Івана Мазепи в світовій літературі / В. Ревчук // Зарубіжна література в школі. – 2012. – №3. – С. 30-36

Таїрова-Яковлєва Т. Г. Іван Мазепа / Т. Г. Таїрова-Яковлєва ; пер. з рос. Ю. А. Мищика, І. Ю. Тарасенко. – Харків : Фоліо, 2018. – 315 с.

Три пристрасті Мазепи: політика, мистецтво і Мотря Кочубей // Українське Слово. – 2018. – 28 берез -10 квіт. (№ 13-14). – С. 19.

Фаріон І. Іван Мазепа (20.03.1639-21.09.1709 рр.): предтеча народної української мови / І. Фаріон // Слово Просвіти. – 2018. – 5-11 квіт. (ч. 14). – С. 6-7.

Серія "Титани, які зміцнюють націю"

Велич і трагедія гетьмана Івана Мазепи

методично-бібліографічні матеріали до 380-річчя
від дня народження та 310-ї річниці з дня пам'яті

Автор-укладач Варвара Василівна Потуремець

Редактор	<i>С. В. Сичова</i>
Комп'ютерна верстка	<i>О. М. Якубовський</i>
Відповідальна за випуск	<i>М. Г. Скларова</i>

Підписано до друку 11.03.2019. 12 стор. Тираж 3 прим.
Обласна бібліотека для юнацтва імені Олеса Гончара
36039, м. Полтава, вул. Гончара, 25а
<http://libgonchar.org>
E-mail:pobugonchara@ukr.net